

A KORAI MAGYAR TÖRTÉNET RÉGÉSZETI KUTATÁSA.
PERSPEKTÍVÁK ÉS TEENDŐK

TÜRK Attila

A napjaink magyar társadalmában zajló folyamatokat mélyebb elemzés nélkül áttekintve is szembeütköző tény, hogy népünk elődeinek története, illetve a Kárpát-medencei magyar honfoglalás mint történelmi esemény a mai magyar identitás szerves részét alkotják. Tudományos alapokon nyugvó kutatásuk, illetve az újabb eredmények folyamatos bemutatása ezért a magyar tudományosság alapvető feladata.

A magyarok elődeinek története az írásos forrásokot tekintve forrásszegény kutatási terület, a vizsgált kérdés nehézségét elsősorban ez jelenti. Ugyanakkor a régészet – mint rohamosan gyarapodó adatbázisú tudományág – kiemelkedő jelentőséggel bír e téren. Bár a régészeti leletek és leletösszefüggések közvetlen történelmi, etnikai értékelése ma már sokkal szigorúbb módszertani megítélés alá esik (lásd lentebb), az újabb adatok pontosíthatják korábbi ismereteinket, bizonyos területeken pedig új *munkahipotézisek* felállítását teszik lehetővé. Ez utóbbiaktól véleményem szerint épp a hatalmas információbővülés miatt nem kell félnünk. Nekünk, régészeknek ugyanis lassan meg kell szoknunk, hogy a fenti okból kifolyólag cikkeink valószínűleg csak néhány évig lesznek érvényesek, vagy ha nem, akkor rosszul választottunk témát...

A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés nem sokat változott. Nevezetesen: a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától nyugatra, vagyis az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő hatalmas terület régészeti anyagából mi kapcsolható a magyarság elődeinek kora középkorban lezajlott vándorlásához? Az írott forrásokban említett egyes szállásterületek elhelyezkedése bizonyítható-e az újabb régészeti leletek tükrében, illetve hogy a honfoglalás kori leletanyag genezise és kapcsolatrendszere valóban keleti irányba mutat-e és milyen mértékben? Hiszen ne feledjük, amennyiben valaki a honfoglaló magyarokéval valóban releváns leleteket mutatna fel akár Japán, Mezopotámia, vagy ne adj' isten! a Szíriusz bolygó területéről, nekünk azokat az eseteket is tudományos alaposággal kellene vizsgálni... Tekintve ugyanakkor, hogy Kelet-Európában az Urálig terjedően újabban egyre biztosabban tudunk ilyen leleteket felmutatni, ezért jelen előadásomban ezt a régiót vizsgálom.

A kutatás számára manapság a legfőbb nehézséget az Uráltól a Kárpátokig terjedő hatalmas régió középkori leletanyagának folyamatos áttekintése és értelmezése jelenti. Kutatástörténelmi

szempontból közismert, hogy mivel a feltételezett Magna Hungaria, Levédia és Etelköz az egykori Szovjetunió területére estek, annak felbomlásával és a tudományos kapcsolatok szinte teljes elenyészésével az 1990–2005 közötti időszakban a korai magyar történelem kelet-európai régészeti kutatása marginálissá vált. Az új információk csak sporadikusan értek el hozzánk, arról nem is beszélve, hogy a régi leletek is folyamatosan új interpretációkra szorultak a helyi adatok bővülésével.

A magyar őstörténet régészeti kutatása másrésztől szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével. Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az úgynevezett lineáris és a retrospektív szemlélet esetében is elengedhetetlen viszonyítási pont. A ma rendelkezésünkre álló adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei, vagyis gyökerei. Másrészt azonban világos, hogy ezek aránya a honfoglalás kori anyagon belül nem éri el az évtizedekkel ezelőtti feltételezett szintet. Viszonylag új fejlemény továbbá az is, hogy jelentős mennyiségben állnak rendelkezésünkre olyan régészeti párhuzamok keleten, melyek a magyar honfoglalás általánosan elfogadott 895-ös időpontja után, vagyis a 10. században kerültek földbe, tehát egy időben a Kárpát-medencei honfoglaló anyaggal. Ezek feltérképezése, illetve történeti-régészeti értelmezésük nézetem szerint legalább olyan fontos, mint a 895 elé keltezhető keleti párhuzamoké, vagyis a gyökereké.

Számos – főként szórvány – lelet esetében azonban nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy 895 előtt vagy után került földbe, jóllehet a precíz kronológia a régészeti kutatás *sine qua nonja*. Ez a hagyományos (a leletek formai jellegzetességeinek azonosságára és különbségeire építő) régészeti módszerekkel szinte megválaszolhatatlan kérdés hívja fel a figyelmünket az új természettudományos vizsgálatok, elsősorban a radiokarbon-kelezés széles körű, értő használatának szükségességére. A kormeghatározás mellett elsősorban a fémtárgyaknál az alapanyag, elsősorban az ezüst pontos anyagösszetételt nyújtó, vagyis annak eredetét tisztázó PIXE-mikroszondás módszert említhetjük, mely végső soron szintén alapvető időrendi támpontot nyújthat. Itt örömmel mondhatjuk el, hogy a németországi mainzi múzeum kezdeményezése mellett ma már itthon, Debrecenben, az ATOMKI-ban is komoly eredményeket sikerült elérni, elsősorban a honfoglalás kori sírokban feltárt ezüsből készült pénzleletek, illetve az azokból készült díszítmények összefüggései kapcsán.

Az archaeogenetikai vizsgálatok esetében mind az mtDNS, mind pedig az Y-kromoszómás leszármazási vonalat felderítő vizsgálati módszerektől remélhetünk komoly segítséget. A

genetikai vizsgálatoknál azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a hazai összehasonlító anyagot mindenképpen 10. századi és nem a recens minták kell hogy alkossák, tekintve hogy a 10. századi népesség lehetséges keleti kapcsolatrendszerét kutatjuk. Ezt elsősorban a még keleten születettek, de már a Kárpát-medencében eltemetettek csontanyagának vizsgálatától remélhetjük, melyet a hagyományos 10. századi régészeti keltezés kudarcja nyomán ma már világos, hogy csak radiokarbon-keltezéssel fogunk tudni elkülöníteni.

A fent vázolt, a keleti leletek megítélésénél jelentkező alapvető fontosságú kronológiai probléma miatt véleményem szerint ma még pontosabb számos új, keleti, úgynevezett „magyar-gyanús” lelet esetében a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatrendszeréről beszélni.

A módszertani kérdéseknél maradva azt is leszögezhetjük, hogy a magyarok elődeinek feltételezett kelet-európai szállásterületeinek meghatározásában a régészet lehetőségei korlátozottak. Azt bizonyítani ugyanis, hogy egy-egy lelet egykori tulajdonosa milyen etnikai tudattal rendelkezett – ami ehhez a feladathoz bizonyossággként szolgálhatna – nyilván meghaladja lehetőségeinket. Ugyanakkor a kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint erdővidék, sőt az ezek belső mikrorégiói között is mutatkozó egykorú, markáns régészeti különbségek alapos ismerete, munkahipotézis szintjén lehetőséget nyújt a hagyományos régészeti módszerekkel történő migrációkutatásra. Nemzetközi szinten a migrációkutatásban egyébként az elmúlt 5–10 évben a természettudományos módszerek új vonulata, az úgynevezett stabil izotópos, elsősorban a fogakban, illetve csontokban kimutatható, a környezetből beépült stroncium vizsgálata vált meghatározóvá. Ha radiokarbon-kormeghatározással sikerülne megbízhatóan elkülönítenünk például a honfoglalók még keleten született, de már a Kárpát-medencében eltemetett rétegét, az nemcsak az archaeogenetikai, hanem a stabil izotópos migrációkutatásnak is nagy lökést adhatna. Talán épp olyat, mint például a Kárpát-medencei langobard betelepülés kutatása esetében már fel tudtunk mutatni.

Visszatérve a magyarok elődeinek kelet-európai szállásterületeire, első helyen azt kell hangsúlyoznunk, hogy a legfrissebb régészeti eredmények alapján az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában kezdenek olyan jól behatárolható lelőhelycsoportok kirajzolódni, melyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence, de főként a Dél-Urál régió kora középkori hagyatékával. Ezek alapján újabb információkat kapcsolhatunk a magyarok elődeinek feltételezett vándorútjához, mely régészetileg ma úgy tűnik, hogy a 9. században, annak is inkább csak a közepén ment végbe. Ezek a leletek másrésről segítenek kizárni

azokat a területeket, ahol az intenzív kutatás ellenére máig sem ismerünk ilyen jellegű régészeti leleteket (vö. kaukázusi őshaza-elmélet).

A kiemelkedő új leletek között a Dnyeszter Menti Köztársaság területén feltárt Szlobodzeja, illetve Ukrajnában a Dnyeper középső folyása mentén – elsősorban annak nyugati oldalán – elhelyezkedő lelőhelyeket (Szubotcy, Katyerinovka, Korobcsino stb., azaz a kutatásban Szubotcy-lelethorizontnak nevezett csoportot) említhetjük. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezeket az írásos forrásokból ismert egykori Etlköz területével azonosítjuk. Az immár radiokarbon-módszerrel is a 9. század második felére keltezhető Szubotcy-lelethorizontban jól tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv területekkel létrejött kapcsolatok (elsősorban az importkerámia-lelet alapján), melyekről az írott források is megemlékeznek.

Levédia helyének meghatározása ugyanakkor továbbra is rendkívül problematikus. A Don–Szeverszkij–Donyec vidéken ugyanis, ahová korábban helyezték, nincs régészeti nyoma egy a 6–8. század között az Urál vidékéről odaköltöző népességnek. Másrészt mind a feltételezett etelközi, mind pedig a honfoglalás kori hagyatéknak igen csekély kapcsolatot mutat az említett területen a 8–10. század között elterjedt szaltovo-majackaja, illetve a Kazár Kaganátus más régészeti kultúráival. Ezt a tárgyi emlékmagyarázatot a teljes egykori Kazár Kaganátus – és ennek kapcsán a kazárokkal kapcsolatot tartó magyarok levédiai szállásterületének – régészeti lenyomataként értelmezte a korábbi kutatás. A szaltovói kultúra meghatározását, illetve annak a magyarok elődeire gyakorolt hatását ugyanakkor már korábban is eltérően ítélte meg a hazai kutatás. Ezt a régészeti műveltséget, melyet igen jelentős belső eltérései miatt már korábban is úgynevezett geográfiai variánsokra osztottak, ma már sem az orosz, sem az ukrán kutatás nem tartja egy egységes régészeti műveltségnek.

Azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10., illetve az etelközi régió 9. századi leletei jóval szorosabb kapcsolatot mutatnak közvetlenül a Dél-Urál és Középső-Volga vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel. Ez utóbbi okának felderítése véleményem szerint régészeti kutatásunk közeljövőjének egyik alapvető feladata lesz. Régészetileg tehát jelenleg elfogadhatónak tűnik az a történelmi elképzelés, mely nem számol önálló levédiai szállásterülettel, hanem azt Etlköz – annak is valószínűleg keleti – részének tekinti. Levédia lokalizálásával kapcsolatban kell felvetnem, hogy ha a releváns kelet-európai régészeti leletek időrendjét vesszük alapul és – az orosz és ukrán szakemberekhez hasonlóan – csak a 9. század közepén végbement Volgán való átkeléssel számolunk a magyarok elődeinek esetében, akkor a DAI adatai alapján nem logikátlan komolyan áttekintenünk Levédia Volgától keletre való feltételezésének kérdését.

A Középső-Volga vidékén, elsősorban Szamara város környékén, a Volga bal partján ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet, melyeket egyébként épp egy Székesfehérváron született orosz kolléga kutat. A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál vidékének jellegzetes díszítésű, kagylóval soványított telepkerámiáinak feltűnését kell hangsúlyoznunk, kezdve a késő hun kori Bakalszkaja-kultúra, illetve a 9. század elejéig húzódóan a helyi kuszarenkovói és karajakupovói emlékekig. Ez a mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés feltételezett helyének szempontjából is fontos. Jelen ismereteink szerint itt feltehetően nem északi, hanem keleti irányban várhatjuk a jövőben a számunkra fontos lelőhelyek bővülését, vagyis a Szamara folyó völgyét lesz érdemes majd kutatnunk, Orenburg irányában.

A Volga és Urál közötti régióban a Magna Hungáriának meghatározott terület középső része, a nyugat-baskíriai Belebej-fennsík térsége az intenzív régészeti kutatások ellenére továbbra is „üres” a minket érdeklő kora középkori időszakban, csupán a 14. századtól számolhatunk itt a baskír népesség betelepülésével. Ugyanakkor az utóbbi években keleti irányban, az úgynevezett nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán, Cseljabinszk térségében, az Urálontúl (*Зауралье*) mikrorégió térségében kerültek elő honfoglalás kori hagyatékunkkal döbbenetes hasonlóságot mutató új leletek (Szinyeglazovo, Uelgi). Annak okát, hogy ilyen közeli párhuzamokat miért nem Moldávia, illetve Transznyisztria területén találunk – amint az korábbi elvárásaink alapján logikus lenne –, ma még nem tudjuk. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezen lelőhelyek kutatását magyar támogatással mindenképpen érdemes lenne fokozni.

A Dél-Urál, illetve Középső-Volga vidék, valamint a Dnyeper menti leletek időrendje alapján úgy tűnik, egy feltehetően gyors és a 9. század elejénél nem korábbi „átköltözéssel” számolhatunk a magyarok elődei esetében, amint ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás gyakorlatilag egyöntetűen már korábban is feltételezte. A 6–9. század közötti időben a Volga-Urál térségével kapcsolatot mutató régészeti leletanyag, lelethorizont sehol nem tűnik fel Kelet-, illetve Délkelet-Európában. Ugyanis ezt várhatnánk elméletileg egy népesség elmozdulása esetében, amint ez nagyon pontosan megfigyelhető ugyanakkor a 9. század középső harmadában.

A Volga-Urál térségéből kiinduló elvándorlás okát ma még nem ismerjük – ez régészetileg egyébként is nehezen vizsgálható kérdés –, de a történeti szakirodalomban már korábban is feltételezett, úgynevezett első besenyő háború logikus elképzelésnek tűnik. Ennek 9. századi eleji időrendje mellett szólhat a volgai bolgárok ekkor már sűrűnek mondható települési tömbje a Középső-Volga vidékén, a mai Uljanovszk-Kazany térségében. Így ugyanis egy

délről-délkeletről, a füves sztyepp irányából érkező komoly támadás elől északi irányba már feltehetően nem lehetett kitérni, a legbiztonságosabb megoldásnak – mai szemmel és persze a Kárpát-medencéből nézve – a Volgán való átkelés tűnik. Ez a feltételezett konfliktus egyébként részben magyarázat lehet arra a régészeti tényre is, hogy a Volga és a Dnyeper között csak rendkívül szórványos „magyar-gyanús” adataink vannak. „Tartósabb” megtelepedésre csak a Dnyeper mentén – sőt annak is inkább a nyugati oldalán – utalnak régészeti leletek. Ismerve ugyanis a nomád népek és főként azok hadseregeinek mobilitását, véleményem szerint egy néhány 100 km-es távolságra való „arrébb költözés” nem tűnik biztonságos megoldásnak a vázolt történeti hipotézis esetében.

Összefoglalva, bízom benne, hogy az elmúlt néhány évben ismertté vált, a honfoglalás kori hagyatékkal releváns új kelet-európai leletanyag mennyisége és minősége lendületet fog adni a korai magyar történelem régészeti kutatásának is, mert mint láttuk: *van mit kutatni*. Az új leletek mellett azonban a kelet-európai múzeumokban sajnos többnyire folyamatosan pusztuló, de a téma kutatása számára létfontosságú műtárgyak feltérképezése és adataik rögzítése is elengedhetetlen feladatunk.

A magyar régészet számára e területen mindenképpen indokolt lenne a fokozottabb nemzetközi szerepvállalás, hogy közvetlenül is bekapcsolódjunk a keleti ásatásokba, valamint az új lelőhelyek felderítésébe. Még ha az eurázsiai középkori régészetben tapasztalható lengyel szerepvállalás mértékének megközelítése valószínűleg még sokáig csak álom lesz számunkra, addig például a szlovákok, vagy még inkább a hozzánk igen hasonló őstörténeti problémákkal szembesülő bolgárok példája véleményem szerint követendő lenne számunkra is. A magyar régészet aktivizálódását a magyar őstörténeti kérdésekben az orosz, ukrán és moldáv régészeti kutatás is nagyban üdvöznél, melyet mi sem bizonyít jobban, mint hogy épp ukrán kezdeményezésre jött létre 2011-ben Poltavában a korai magyar történelemmel foglalkozó kelet-európai régészek fóruma. Ennek második konferenciájára idén augusztusban kerül sor az Urál-vidéki Cseljabinszk városa mellett, illetve majd ezt követően 2015-ben reményeink szerint immár Magyarországon. Cseljabinszk térségében ugyanis nemcsak meteorit hullik az égből, hanem, mint fentebb említettem, egy magyar szempontból (is) igen fontos lelőhely kutatása folyik immár három éve. Ezt a meteoritot mintegy égi jelnek véve kezdtük meg az előkészületeket a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékén és a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Őstörténeti Témacsoportjában, hogy összefogva az orosz kollégákkal, idén nyáron már újra magyar–orosz nemzetközi régészeti expedíció

kutassa a korai magyar történelem régészeti kérdéseit a *gyakorlatban is*, melyre immár 31 éve nem volt példa.